

OSMANLI MÜHÜR SANATI VE KLASİK TÜRK ŞİİRİNDE MÜHÜR*

Semra TUNÇ**

Emine YENİTERZİ***

ÖZET

Mühür; sert maddelerin üzerine kazınmış imza yerine geçen yazı, arma veya damgalarla, bunların baskısı anlamına gelir. Tarih boyunca Mezopotamya, Mısır, İran ve Anadolu'da kullanılan mühürler; başta altın olmak üzere gümüş, pirinç, demir, bronz gibi madenler veya zümrüt, ametist, akik, firuze, nefes, Yemen taşı, kantaşı, inci gibi kıymetli taşlar üzerine kazılmıştır. Basıldığında düzgün çıkması için mühürlerin üzerindeki yazılar ters kazınır; is veya mürekkebe basılarak kullanılırdı. Mühürlere isim, görev adı, Kuran-ı Kerim ayetleri veya beyitler; ayrıca süslemek için de çiçek ve sarmaşıklar kazınırdı. Bir santimetre karelik alana 8-10 kelimenin istif edildiği mühürler mevcuttur. Mühürcülük Osmanlı'da başlı başına bir sanat olarak kabul edilmiştir. Mühür ustaları; sülüs, ta'lik, nesih, rik'a, reyhanî gibi yazı çeşitlerinden bir ya da birkaçında ustalık kazanmak zorundaydı. Ayrıca yazıların sert bir malzeme üzerine estetik bir düzenle, ters ve ancak okunabilecek büyüklükte kazınması büyük maharet, sabır ve dikkat gerektiren zor bir işti. Bu yüzden mühür ustaları mührün bir kenarına ince bir yazıyla kendi adlarını kazırlardı.

Mühür kazma işine *hakkâklik*; bu işi yapana da *hakkâk*, *mühür kesen* gibi isimler verilirdi. Osmanlı toplumunda hakkâklık itibarlı bir meslek olarak kabul edilirdi. Zira bu mesleği icra edenler hem kabiliyetli, sanatkâr insanlar hem de asla sahtekârlık yapmayan, güvenilir insanlardı. Ayrıca resmî veya özel bütün işlerde mühür kullanılması, mührün sosyal hayattaki önemi, padişahların bu sanatı himaye etmeleri, hatta II. Mahmut gibi bazı sultanların bizzat mühür kazımları mesleğin itibarını artırmıştır.

Mühürler; mühr-i hümayûn, şahsî mühürler, vakıf mühürleri ve resmî mühürler gibi kullanım amacına ve kullanan şahsa göre tasnif edilir. Yapıldığı malzeme, sanat değeri açısından da mühürler farklılık gösterir. Örneğin, padişahların biri zümrüt, üçü altın olmak üzere dört mührü olurdu. Mühürler genellikle şekilce birbirine benzer. Ancak mühr-i hümayûnlar küçük beyzî (oval), daire, kare veya köşeleri kesik kare (sekizgen); vezir, beylerbeyi gibi üst düzey yöneticilerin mührü beyzî veya yuvarlaktır.

* Bu makale, 14th International Congress of Turkish Art (Paris, 18-23 Eylül 2011)da sunulmuş olan "The Ottoman Art of Seals and Seals in the Classical Turkish Poetry" başlıklı bildirinin genişletilmiş çevirisidir.

** Yrd. Doç. Dr. Selçuk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: setunc@selcuk.edu.tr

*** Prof. Dr. İstanbul Medeniyet Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, El-mek: eyeniterzi@gmail.com

Mühür; Osmanlı toplum hayatının tüm özellikleriyle bir ayna gibi aksettği alan olan klasik Türk şiirine de malzeme olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti'yle ilgili çalışmalarda güvenilir bir kaynak olan şiirde mühür ve mühür sanatı ihmal edilmemesi gereken bir konudur. Klasik Türk şiirinde; mühür çeşitleri, şekilleri, üzerindeki yazıların istifi, mührün hazırlandığı malzeme, kullanım alanları, basılma tarzı, hakkâkin yaptığı mührü adını nakşetmesi veya gizlemesi, mührün hazırlanması için uğurlu zamanın tayin edilip bu uğurlu zamanda başlanması, mühür sahtekârlığı, mührlerin parmakta yüzük olarak veya kese içinde göğüste taşınması, mührün hangi parmağa takıldığı, mühür yüzüklerinin içine zehir saklanması gibi hususlar şairler tarafından ele alınmıştır. Makalede sözü edilen bu hususlar klasik Türk şiirinden örneklerle tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Osmanlı, Klasik Türk şiiri, mühür, hâtem, damga

THE OTTOMAN ART OF SEALS AND SEALS IN THE CLASSICAL TURKISH POETRY

ABSTRACT

Seals are inscriptions, coats of arms or stamps and their typography engraved on hard substances in place of signatures. Having been used in Mesopotamia, Egypt, Iran and Anatolia throughout history, seals have been engraved on minerals such as silver, brass, iron, bronze and notably gold, or gems such as emerald, amethyst, onyx, turquoise, pebble, garnet, cornelian, and pearl. The inscriptions on seals were engraved in reverse order so that they could be correctly read when they were put on paper and they were used after they were dipped in soot or ink. Names, titles, verses from the Quran, couplets as well as flowers and ivy figures were engraved on seals as decoration. There are seals on which 8 to 10 words were inscribed in an area of 1 centimeter. Seal making was recognized as an art in its own right in the Ottoman Empire. Seal masters had to excel in one or more of the calligraphic styles like *sulus*, *ta'lik*, *nesih*, *rik'a* and *reyhanî*. Moreover, engraving of inscriptions on a hard object in aesthetic manner in reverse order and so big as to be read was a job that required great skill, patience and attention. Therefore, seal masters would engrave their names in one corner of the seal in fine inscription.

The job of engraving seals was called *engraving* and those who engaged in this job were called *engravers* or *seal makers*. Engraving was considered a prestigious profession in the Ottoman society because those who engaged in this profession were qualified people with artistic skills and they were reliable people never involved in fraudulent deeds. Moreover, the fact that seals were used in all official and private businesses, that they were important in social life and that sultans favored this art so much so that some sultans like Mahmoud 2nd engraved seals themselves raised the prestige of the profession.

Seals are classified as imperial seal, personal seals, foundation seals and official seals on the basis of their purpose of use and the

Turkish Studies

persons who will use them. Seals also exhibit variations depending on the material they are made of and their artistic value. For example, sultans had four seals, one emerald and the others gold. Seals generally resemble one another in form. However, imperial seals are small and oval, round, square or octagonal whereas seals of senior officials such as viziers are oval or round.

Seals also became a subject of interest in the classical Turkish poetry where Ottoman social life was reflected in all of its aspects. Therefore, the seal and the art of seal making is a topic that must not be ignored in poetry, which is a reliable source in studies on the Ottoman Empire. In classical Turkish poetry, issues such as types of seals, their forms, the styles of inscriptions, materials from which seals are made, their areas of use, the manner of their printing, engraver's engraving his name on the seal or withholding his name, determining the propitious moment for preparation of the seal and starting the job at this propitious moment, forged seals, carrying seals as rings on fingers or on the chest in a purse, which finger to wear the seal on, keeping poison in seals have been dealt with by poets. These topics have been covered in our paper with examples from the classical Turkish poetry.

Key Words: Ottoman, Classical Turkish Poetry, seal, hâtem, mühür

GİRİŞ

Mühür; üzerinde imza yerine geçen isim, arma veya damga kazınmış taş veya madenlerden yapılan alet ve bunların mektup, senet, kese gibi malzeme üzerindeki baskısı anlamına gelir. Tarihi kalkolitik döneme kadar uzanan mühür Doğu'da ve Batıda Musevî, Hıristiyan ve İslâmî bütün medeniyetlerde; Mezopotamya, Mısır, İran, Anadolu ve Avrupa devletlerinde kullanılmıştır. Mısır'da ve Anadolu'da genellikle baskı alanları düz damga mühürler, Mezopotamya ve etkisi altında kalan İran'da daha çok silindir mühürler kullanılıyordu. Tevrat'taki bir hikâyeden İran'da yüzük mühürlerin de kullanıldığı anlaşılmaktadır. Hammurabi kanunlarından "burgullu" denilen mühür kazıcıların başlıca zanaatkâr sınıfından olduğu, ayrıca Herodot'tan da Babil'de herkesin bir mührü bulunduğu öğrenilmektedir. (Taş-Bozkurt, 2006: 528)

Mühür Osmanlı Devleti'nde de çok yaygındı. Devlet işlerinde kullanılan resmî mühürlerden başka genellikle herkesin bir şahsî/zâtî mührü bulunurdu. Dilekçe gibi resmi belgelerde yazının sonuna, ismin yanına veya ismin tam arkasına gelecek şekilde arka sayfaya mühür basıldığı gibi, mektuplara da basılırdı.

Osmanlı Devleti'nde 1908 inkılâbına kadar imza yerine basılan mühür, toplum hayatının tüm özellikleriyle bir ayna gibi aksettiği alan olan klasik Türk şiirine de malzeme olmuştur. Bu sebeple Osmanlı Devleti'yle ilgili tarihî, edebî, sosyolojik araştırmalar için güvenilir bir kaynak olan şiirde mühür ve mühür sanatı ihmal edilmemesi gereken bir konudur. Makalede sözü edilen bu hususlar klasik Türk şiirinden örneklerle tespit edilmiştir.

Turkish Studies

Klasik Türk Şiirinde Mühür

Günlük hayattaki zorunlu ve yaygın kullanımı sebebiyle mühür; klasik Türk şiirinde sıkça ele alınır ve *mühr*, *hâtem*, *tamgâ*, *nigîn* gibi kelimelerle ifade edilir. Şiirde mühür; güç, saltanat ve iktidarın sembolüdür.¹ Bunun birkaç sebebi vardır. Öncelikle mühür, kullanan şahsı veya adı yazılan kurumu temsil eder, mevki ve yetkiye işaret eder. Ayrıca bir belge veya eşyanın üzerindeki mühür; onun yasal, geçerli ve değerli olduğunu gösterir.

Olmasa mühr-i kabûlün eğer alınıda nişân

Halka-i der gibi bî-kıymet ola zer hâtem

Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/7)

Asıl olarak da mührün güç ve saltanata işaret ettiği ifadelerde doğrudan Hz. Süleyman'a gönderme yapılır.² Zira Hz. Süleyman yüzük şeklindeki tılsımlı mührü sayesinde kendisinden önce ve sonra benzeri olmayan bir kudrete ulaşmış; doğaya, hayvanlara ve cinlere hükmetmiştir. Böyle önemli bir sembol olan mühür için şairler çok zengin benzetmeler kullanırlar. Bu benzetmeler; sevgilinin ağzı/ dudağı; aşğın gönlü, gönül yarası, iki büklüm olmuş bedeni, kanlı gözü; gökyüzü, ay/hilâl, yıldız, güneş; kadeh, gül, gonca, altın kafes, kalenderî derviş, başına kırmızı gül takmış ince belli güzel, kapı halkası gibi kişi ve nesnelere. Bütün bu benzetme ve ilgilerde de yüzük şeklindeki mührün öne çıktığı görülür.

Mührün Kullanım Alanları

Klasik Türk şiirinde Osmanlıların mührü genel olarak üç işlev için kullandığı tespit edilmiştir: Resmî evrak ve mektuplar; para, altın, gümüş ve ticarî nesnelere; başkaları tarafından açılmaması istenen yer ve eşyalar. Bunlardan birincisi olan resmî evrak, ferman/buyruk (menşûr), mahkeme sicili (kabâle-hüccet), sözleşme, dilekçe (mahzar, arz-ı hâl) gibi belge ve mektup(nâme)ların sonuna³ bazen de arkasına⁴ mühür siyah mürekkeple basılırdı. Bu mührler belgenin yasal ve geçerli olduğunu belirtirdi. Sonra belge veya mektup yuvarlanarak tomar hâline getirilirdi. Bu yüzden şair henüz açılmamış gelincik çiçeğinin ortasında siyah kısmı, dürülmüş mektup içindeki mühre benzetir:

Dürülmüş nâme-i rengîn içinde mühr-i hikmetdür

Ber-i kudretde gûyâ dâğ ile her lâle-i hamrâ

Fasîhî (Gökâl, 2001: K. 1/16)

Mührün ikinci kullanım alanı para, altın, gümüş ve ticarî nesnelere. Bunlardan altın ve gümüş gibi madenî paralara sikke denir. Sikke kelimesinin sözlük anlamlarından biri de madenî para üzerine basılan damga veya mühürdür. Altın para(dînâr)ların üzerindeki mühür paranın değerli ve geçerli olduğunu gösterir.⁵ Buradan hareketle aşk derdiyle âşğın yüzünde oluşan kırışıklıklar, altın paraya değer kazandıran mühre benzetilir:

¹ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 17/11); Necâtî (Tarlan, 1997: K. 19/21).

² Ahmedî (Akdoğan, 1979: K. LXVIII/14); Hamdullah Hamdî (Özyıldırım, 1999: CLXXXIX/3); Vuslatî (Tanıdır, 2003: 53/11).

³ Kâtibzâde Sâkıb (Kırbyık, 1999: G. 330/3); Nâbî (Bilkan, 1997: G. 725/1); Kâmî (Yıldırım, 1995: G. 109/5; K. 13/21); Cafer Çelebi (Erünsal, 1983: K. 7/16); Harputlu Rahmî (Onur, 1996: G. 43/7); Şeyhülislam Yahyâ (Kavruk, 2001: G. 382/4); Nâşid (Zülfe, 1998: G. 29/8); Necâtî (Tarlan, 1997: K. 19/34).

⁴ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: Mesnevî-Na't 3/26); Nâ'îlî-i Kadîm (İpekten, 1970: G. 188/3).

⁵ Adlî (Bayram, 2009: G. 114/5); Ahmet Paşa (Tarlan, 2005: G. 12/27; G.17/4); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: G. 209/2); Fasîhî (Gökâl, 2001: K. 3/13; G. 305/1); Fuzûlî (Akyüz -vd., 1958: K. IX/46); Hayâlî (Tarlan, 1945: K. 2/14).

Turkish Studies

Yüzüm altununa gam darbı şeref verse ne tan

Kıymet artukluğudur sikke-i dînâr dahi

Ahmet Paşa (Tarlan, 2005: G. 301/5)

Kalitesini belirtmek için kumaş gibi ticarî nesnelere ve ayarını göstermek için de altın ve gümüş mühürlenirdi.⁶ Mührün diğer kullanım alanı da koruma, gizlilik veya engelleme amacıyla başkaları tarafından açılması istenmeyen yer ve eşyalardır. Bu tür kapatma işlemlerinde mühür, eritilen mum üzerine basılırdı. Mektuplar tomar şeklinde dürüldükten sonra keseye konur, kesenin ağzı mühürlenirdi.⁷ Devlet hazinesinin kapısındaki kilit üzerine de balmumu ile mühür basılırdı.⁸ Meyhaneler kapatıldığı zaman kapıları bu şekilde mühürlenirdi.⁹ Şarap küplerinin açılmaması için ağzı;¹⁰ sandık, kasa ve kutuların kilidi ile para keselerinin düğümü mühürlenerek muhafaza edilirdi.¹¹

Bu hususlar çerçevesinde Emrî; sevgilinin ağzını akik bir kutuya, dişlerini inciye, dudaklarını da bu kutunun üzerindeki kırmızı mumlu mührü benzetir:

Pinhân gerek güher diyü dendânı dürlerin

Dürce-i ‘akîka koydı vü mühr urdı ol dehân

Emrî (Saraç, 2002: G. 353/3)

Adnî ise goncayı bir keseye, üzerindeki çiğ tanesini de mührü benzetir. Böylece gül-i ra’nâ denilen iki renkli (sarı-pembe) gülü altın ve la’lerini çalmak isteyen dikenlerden korur:

Kîse-i gonceye mühr urdı anunçün şeh-i gül

Ki zer ü la’lin uğurlamaya gülşen dikenî

‘Adnî (Kufacı, 2005: K. 1/6)

Mühür Çeşitleri

Mühürler, kullanan şahsa ve kullanım amacına göre genel olarak üçe ayrılır. Devlet işlerinde kullanılan mührü *mühr-i resmî* (resmî mühür), kişilere mahsus olanlara *mühr-i zâtî* (şahsî mühür), vakıf olarak kurulan kütüphanelere bağışlanan eserlere basılmak üzere özel kazdırılan mührü de *vakıf mührüleri* adı verilir.

Resmî mührülerin başında sayılabilecek *mühr-i hümayûn*lar ise bu tasnifin dışında özel olarak değerlendirilmelidir. *Mühr-i hümayûn*,¹² padişahların devlet işlerinde kullanılmak üzere hazırlanan tuğralı mührüne verilen isimdir. Her padişah tahta çıktığında; biri kendisinde, diğerleri de sadrazam, has odabaşı ve harem hazinedarında olmak üzere en az dört mühür kazdırırdı. Çoğunlukla altın bazen de kıymetli taşlardan yapılan küçük boyuttaki mühr-i hümayûnlar beyzî (oval), köşeli veya yuvarlak olurdu.(Kütükoğlu, 2006: 31/530) Zümrüt ve murabba (dört köşeli) olan mühür padişahın şahsına aitti ve padişah onu parmağında taşırdı. (Pakalın, 1993: II/606-07)

⁶ Amrî (Çavuşoğlu, 1979: G. 78/3); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: Mesnevî-Na’t 3/25); Emrî (Saraç, 2002: G. 90/2).

⁷ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: G. 85/4).

⁸ Nâ’îlî-i Kadîm (İpekten, 1970: G. 50/4); Nev’î (Tulum-Tanyeri, 1977: K. XLVIII /10).

⁹ Hamdullah Hamdî (Özyıldırım, 1999: LIV/4).

¹⁰ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: G. 877/2); Kâtibzâde Sâkîb (Kırbyık, 1999: G. 208/3; G. 283/5).

¹¹ Âşık Çelebi (Kılıç, 2008: K. 4/29; Emrî (Saraç, 2002: G. 474/3)

¹² Antepî Aynî (Arslan, 2004: Tarih 21/3; Tarih 438/2); Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: K. 14/11); Lebîb (Kadroğlu, 2003: Tarih 2 /71).

Müht-i hümayûna; müht-i şerif,¹³ müht-i vekâlet,¹⁴ müht-i sadâret¹⁵ de denirdi. Klasik Türk şiirinde bunlara ilaveten müht-i sultân/sultânî,¹⁶ müht-i şâhî,¹⁷ müht-i devlet,¹⁸ ibareleri de kullanılır. Çoğu zaman şiirde müht-i hümayun ve onun yerine kullanılan yukarıdaki ibareler, padişahın hüküm sahibi oluşuna, birine sadrazamlık, vezirlik vs. payeler verilmesine işaret eden ifadeler içinde geçmektedir. Nev'î aşağıdaki beyitte, sadrazamlığı veya memduhunun göğsünü – mühtün göğüste taşınmasından da hareketle – içinde devlet sırlarının saklandığı sandığa benzetirken müht-i sultânînin de sandığın korunması için yapıldığı veya verildiğini ifade etmektedir:

Meğer sandûk-ı sadrı mahzen-i esrâr-ı devletdür

Anı hıfz itmek-içün vaz' olundu müht-i sultânî

Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1997: K. XLVIII /10)

Müht-i resmî (resmî mühtür); vezir, beylerbeyi gibi üst düzey yöneticilere ait mühtürlerdir ve müht-i hümayûna göre daha büyüktür. Oval ve yuvarlak olan bu mühtürlerdeki yazılar ise genellikle üç satır hâlinde istif edilir. Klasik Türk şiirinde bu mühtürlerden vezirlere ait müht-i vezâret¹⁹ ve müht-i eyâletden²⁰ söz edilir.

Müht-i zâtî (şahsî mühtürler) ise, eskiden imza yerine kullanılan mühtürlerdir. Resmî mühtürlere nazaran daha küçük olup yuvarlak, oval, kare veya sekizgen, bazen de ay (hilâl) şeklinde etrafi düz veya tırtıllı olmak üzere çeşitli şahs mühtürleri vardır. Bu mühtürler imza yerine mektup, kitap, dilekçe gibi özel evraka basılarak kimlik göstergesi olarak kullanılmaktaydı. Nâbî, sevgilinin mektuba bastığı yarım ay şeklindeki mühtü ile gökteki ay arasında bağlantı kurar:

Bî-dimâgâne basar nâmeye mühtürin cânân

Nâbiyâ safha-i çarh üzre meh-i nîm gibi

Nâbî (Bilkan, 1997: G. 837/5)

1908 inkılabına kadar, hemen hemen herkesin kullandığı şahsî mühtürler de altın, gümüş, pirinç vb. madenlerle zümrüt, akik, firuze, inci gibi kıymetli taşlar üzerine kazılırdı. (Kütükoğlu, 1994: 84, 93; Pakalın, 1993: II/507) *Vakıf mühtürleri* ise diğerlerine nazaran daha detaylı bilgiler bulunan ve daha büyük mühtürlerdir.

Sahh mühtürü ferman, berat ve resmî evrakların tasdiklenmesi/onaylanması için kullanılan mühtürdür. Önceleri sahğ mühtü yerine belgelerin arkasına kalın kalemle büyükçe oval bir şekil çizilerek içine “doğrudur” anlamında *sahğ* ibaresinin kısaltması olarak *sahğ* kaydı konurdu. Keçecizade Fuat Paşa'nın sadrazamlığında (1861-62) bu kayıt mühtür hâline getirilmiştir. (Sertoğlu, 1986: 296; Kütükoğlu, 1994: 97) Nâbî, sevgilinin üzerine saçlar düşen boynunu, gönül almak için izin veren fermana benzetiyor ve sevgiliye böyle bir fermanı olup olmadığını soruyor:

Girih-i mü dil alur gerden-i kâfûr üzre

Bakalum sahlı beyâz üstine fermânı mı var

Nâbî (Bilkan, 1997: G. 81/3)

¹³ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: Tarih 5/3; K. 23/6; K. 37/30).

¹⁴ Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: Tarih 8/2).

¹⁵ Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: Tarih 3/22).

¹⁶ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: Tarih 5/23); Leyla Hanım (Arslan, 2003: Tarih 9/7); Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1997: K. XLVIII /10).

¹⁷ Me'âlî (Ambros, 1982: G. 44/4).

¹⁸ Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: K.11/36).

¹⁹ Süheylî (Harmancı, 2007: Müseddes 3/4); Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1997: K. XXV /8; K. XLVIII /4).

²⁰ Antepli Aynî (Arslan, 2004: Tarih 37/6).

Turkish Studies

Mühür Şekilleri

Mühürler daire, oval, kare, altıgen veya sekizgen olabilir. Klasik Türk şiirinde daire şeklindeki yuvarlak mühürler *müdevver* sıfatıyla anılır ve gökyüzü, gül, girdap veya su kabarcığına benzetilir.²¹ Oval mühürler de badem (*bâdâmi*) veya yumurta (*bezyi*)²² şeklindedir. Badem şeklindeki mühürler sevgilinin gözlerine veya kaşlarına benzetilir.²³ Nadir olarak yarım ay veya hilâl şeklinde de mühürler mevcuttur.²⁴ Ramazan ayının bitip bayramın *ri'yet-i hilâl* ile belirlenmesine işaretle, hâtemin basiret sahiplerinin parmağına hilâl gibi takıldığını hayal eden İshak Çelebi, muhtemelen hilâl şeklindeki mühürden hareket etmektedir:

‘İd olup niteki erbâb-ı nazar barmagına

Takına şekl-i hilâl ile münevver hâtem

Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/45)

Kaynaklarda hakkında bilgi bulunmayan ancak şiirlerden tespit ettiğimiz bir mühür tarzı da *mükerrer* denilen iki kaşlı yüzük şeklindedir. Böyle mühürler; ay ve güneşe, sevgilinin kaşlarına veya dudaklarına ya da bir kabuk içinde yer alan iki parça bademe benzetilir.²⁵

Gören sen çâr-ebrû mâh-rûyun la‘l-i nâbın dir

Sanasın la‘lden bir hâtem olmışdur iki kaşlu

Vusûlî (Taş, 2008: G.144/3)

Mühür Yapımında Kullanılan Malzeme

Yüzük şeklindeki mühürlerin halkası altın, gümüş, pirinç, demir, bronz gibi madenlerden yapılır; asıl mühür kısmı olan yüzük taşı/kaşı için de zümrüt, ametist, akik, firuze, necef, akik (Yemen taşı), la‘l (kantaşı), inci, yeşim gibi kıymetli taşlar kullanılırdı.²⁶ Bu durum şairlerin hayal dünyalarında çok ilginç benzetmeler oluşturur. Örneğin sevgilinin çenesi gümüş bir yüzük halkasına, dudakları da la‘l mührü; ya da altın yüzük halkası kafese, firuze yüzük taşı da bu kafesteki papağana benzetilir.²⁷

Bazı mühürler yüzük kaşı da dâhil tamamen altın,²⁸ gümüş²⁹ veya altın ve gümüşün birlikte kullanılmasıyla yapılır. Tamamı altın mühürler İslâm kültüründe çok benimsenmemiştir. Bu yüzden değerli mühürlerde altın ve gümüş burma şeklinde kullanılır veya gümüş üzerine altın süslemeler yapılır.³⁰ Necâtî'nin; hilali gümüş yüzük halkasına, güneşi de yüzük kaşına benzettiği bir beytinden hareketle sadece kaşı altın olan yüzük/mühürler olduğunu söylemek mümkündür:

Güneş altunlu yüzük kaşı gümüş burma hilâl

²¹ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 23/6); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/20); Necâtî (Tarlan, 1997: K. 19/8; K. 21/15); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/30, 34); Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: K. 4/14).

²² Necâtî (Tarlan, 1997: K. 21/8).

²³ Emrî (Saraç, 2002: G. 90/2); Gelibolulu Sun‘î (Yakar, 2002: G. 62/2).

²⁴ Nâbî (Bilkan, 1997: G. 837/5); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri 1989: K. 6/45).

²⁵ Âşık Çelebi (Kılıç, 2008 : K. 14/83); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: G. 491/2); Necâtî (Tarlan, 1997: K.19/7).

²⁶ Bâkî (Küçük, 1994: K.19/18, 51); Âşık Çelebi (Kılıç, 2008: K. 14/149).

²⁷ Revânî (Avşar, 2000: G. 306/1); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/5).

²⁸ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 37/30); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/47).

²⁹ Emrî (Saraç, 2002: G. 94/3); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri 1989: K. 6/38).

³⁰ Nâbî (Bilkan, 1997: G. 887/4); Necâtî (Tarlan, 1997: K. 21/20); Üsküdarlı Sırrî (Özyılmaz, 1995: G. 85/ 5); Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: K. 4/15, 16).

Devletün parmağına çarh mücevher hâtem

Necâtî (Tarlan, 1997: K.19/9)

Klasik Türk şiirinde yüzük şeklindeki mühürlerin halkalarından çok asıl mühür fonksiyonunu gören yüzük taşı ele alınır. Bu yüzük taşına *kaş*, *fass* veya *nigîn* denir. Yüzük kaşında değerli taşlardan; la'l,³¹ firûze³², kırmızı yâkût,³³ sarı yâkût,³⁴ zümrüt,³⁵ inci,³⁶ akîk,³⁷ lâciverd,³⁸ mercân³⁹ ve yeşb (yeşim)⁴⁰ kullanılır. Şairler bir taşın zemin, diğerinin de çerçevede tezyinat olarak kullanıldığına işaret ederler. Klasik Türk şiirinde bu ikililerden la'l-firûze,⁴¹ la'l-zümrüt,⁴² kırmızı yâkût-zümrüt⁴³ ve sarı yâkût-firûze⁴⁴ anılır. Kıymetli taşlarla yapılan mühürler için en fazla örnek la'le dairdir. Vasfî'nin aşağıdaki beytinde bu durum izah edilir. Şair, ağlamaktan kıpkırmızı olmuş gözlerinde sevgilinin kırmızı dudaklarının aksini/yansımasını (yani sevgiliyi görmeyi) ister. Bu isteği makuldür zira sevgilinin dudaklarının rengindeki la'l ile yapılan mühürler çok değerlidir:

'Aks-i la'lün olsa yeğdür çeşm-i pür-hûnumda kim

Mu'teber olur nigîn la'l olıcak hâtemlere

Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: G. 76/3)

Mühürlerde kullanılan değerli taşlar renkleri itibariyle zengin hayallere konu olur. Örneğin övülen kişinin yüceliğini mübalağa ile anlatan şair, onun mühründeki firuzeyi de gökyüzüne benzetir:

Hâtem-i engüş-i kadründe felek pîrûzedür

'İzzetün pâyında mâh-ı nev gümüş ser-mûzedür

Gelibolulu Sun'î, (Yakar, 2002: G. 47/1)

Bir diğer örnekte yeşil elbisesiyle dönme dolaba binen güzel, firuze kaşlı bir mührü/yüzüğe benzer.⁴⁵ Ya da yemyeşil dağ, zümrüt bir yüzük kaşı; dağın etrafındaki akarsu da yüzüğün gümüş halkası olur.⁴⁶

³¹ Antepli Aynî (Arslan, 2004: G. 101/4; G. 187/3); Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: G. 85/4); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/49); Emrî (Saraç, 2002: G. 373/5; G. 434/3); Enverî (Kurnaz-Tatçı, 2001: G. 87/2); Gelibolulu Sun'î (Yakar, 2002: G. 140/3); Kadî Burhaneddin (Ergin, 1980: G. 1021/4); Mesîhî (Mengi, 1995: G. 281/4; K. 4/17); Mezâkî (Mermer, 1991: G. 207/3); Nâbî (Bilkan, 1997: G. 687/5); Revânî (Avşar, 2000: G. 306/1; K. 1/9); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/17, 24); Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: K. 4/18).

³² Azmîzâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 11/6); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/5; K. 26/16); Behîştî (Aydemir, 2001: Müfred 27); Gelibolulu Sun'î (Yakar, 2002: G. 47/1); Hafîd (Ünal, 2003: G. 226/5).

³³ Ahmet Paşa (Tarlan, 2005: G. 65/4; G. 75/3); Antepli Aynî (Mehmet Arslan, 2004: G. 45/4); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/49); Nâbî (Bilkan, 1997: G. 687/5); Vusûlî (Taş, 2008: G. 90/5).

³⁴ Revânî (Avşar, 2000: K. 19/19); Sâlim (İnce, 1994: K. 23 /5).

³⁵ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: K. 16/2); Gâlib (Kalkışım, 1994: G. 109/10); Mezâkî (Mermer, 1991: G. 381 /3); Şeyhülislam Yahyâ (Kavruk, 2001: G. 165/2).

³⁶ Aşık Çelebi (Kılıç, 2008: K. 11/38).

³⁷ Saîd Giray (Karaköse, 2001: G. 157/2).

³⁸ Zâtî (Tarlan, 1970: II, G. 801/4).

³⁹ Mihrî (Arslan, 2007: G. 130/3).

⁴⁰ İzzet (Aypay, 1998: G. 69/7).

⁴¹ Amrî (Çavuşoğlu, 1979: G. 82/4); Nehcî (Koç, 2003: G. 245/4); Revânî (Avşar, 2000: K. 23/13).

⁴² Emrî (Saraç, 2002: G. 538/3).

⁴³ Emrî (Saraç, 2002: G. 538/3); Neylî (Erdem, 2005: G. 39/5); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: G. 224/1).

⁴⁴ Cafer Çelebi (Erünsal, 1983: K. 12/32).

⁴⁵ Behîştî (Aydemir, 2001: Müfred 27).

⁴⁶ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: K. 16/2).

Turkish Studies

Cûylar halka-i hâtem olup etrâfında

Görinür fass-i zümürrüd gibi şekl-i kuhsâr

Arpaemîni-zâde Sâmî, (Kutlar, 2004: K. 16/2)

Tarihteki ilk mühürler gibi taştan da mühür yapılırdı.⁴⁷ Diğer yandan kıymetli taşların en değerlisi olan elmas, yüzük için güzel bir malzemedir ancak çok sert olduğu için üzerine mühür kazanamaz, bu yüzden mühür yapımında asıl malzeme olarak kullanılmaz.⁴⁸ Şair Kâmî; elmas, değerli bir yüzük taşıdır ama mühür olmaz; taş kalpli/zalim yöneticiler makam sahibi olur ama halkın saygı ve sevgisini kazanamaz diyerek bu konuya işaret eder:

Dili sengîn olan erbâb-ı câha i'tibâr olmaz

Olur elmâs fass-ı hâtem ammâ nâmdâr olmaz

Kâmî (Yıldırım, 1995: Matla 59)

Mühür Üzerinde Yer Alan Yazılar

Mühürlere isim, görev adı, Kuran-ı Kerim ayetleri⁴⁹ veya beyitler kazılırdı. Bu yüzden mühür ustaları; sülûs, ta'lîk, nesih, rik'a, reyhânî gibi yazı çeşitlerinden bir ya da birkaçında ustalık kazanmak zorundaydı. Klasik Türk şiirinde mühürler üzerinde talîk,⁵⁰ reyhânî⁵¹ ve gubârî⁵² yazı çeşitlerinin tercih edildiğine işaret edilir. Bu yazı/hat çeşitlerinden gubârî çok küçük ve ince bir stil olmasıyla mühürler için çok uygundur.

Yazının baskıda düz çıkması için mühürde ters kazılması gerekirdi.⁵³ Şair Sırrî, bu durumu izah ederken ters yazının hem basıldığı zaman hem de aynada düz görüldüğüne işaret eder:⁵⁴

Râst-rev ol âyîne-tab'âna kec bî-gâneye

Sûretâ ol mün'akis-erkâm mânend-i nigîn

Üsküdarlı Sırrî (Özyılmaz, 1995: G. 85/4)

Mühürdeki sert ve küçük zemine kazılan ters yazının; basıldığı zaman düzgün ve açık olması, kolayca okunması gerekir. Bu da mühür ustalarının ayrı bir hüneri idi. Şair Şeref Hanım, mühür üzerindeki yazıların herkes tarafından rahatça okunabilir oluşuna dikkat çeker:

Ehl-i 'aşka ketm ü ihfâ eylemek ismin 'abes

Mühr-i ikbâlinde elbet nâm kendin gösterir

Şeref Hanım (Arslan, 2002: G. 37/4)

⁴⁷ Bâkî (Küçük, 1994: K. 5/24); Enverî (Kurnaz-Tatçı, 2001: G. 241/1); Kütahyalı Rahîmî (Mermer, 2004: G. 312/5).

⁴⁸ Gâlib (Kalkışım, 1994: G. 129/5); Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: G. 95/3). Elmas mührü dair tespit ettiğimiz iki örnekte [Bâkî (Küçük, 1994: G. 537/8); Sâlim (İnce, 1994: Tarih 18/18)] elmasın parlaklık ve değeri dolayısıyla mühürle ilgi kurulmuştur.

⁴⁹ Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: K. 4/11).

⁵⁰ Fatîm (Mehtap Erdoğan, 2007: Tarih 29/6).

⁵¹ Me'âlî (Ambros, 1982: G. 77/4).

⁵² Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/13).

⁵³ Gâlib (Kalkışım, 1994: Müfretler 55); Lebîb (Kadioğlu, 2003: G. 94 /1); Nâ'îlî-i Kadîm (İpekten, 1970: K. XII/1; G. 188/3); Şeyhülislâm Es'ad (Doğan, 1997: G. 170/6); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/8).

⁵⁴ Harputlu Rahmî (Onur, 1996: G. 43/7).

Mühürde 8-10 kelimeye ve bazen 4-5 satıra kadar çıkan yazıların estetik bir düzende yerleştirilmesi mührün bir diğer sanat özelliğidir. Şairler, mühür üzerinde yer alan yazılar⁵⁵ yanında bu yazıların istifinden de söz ederler. Örneğin mühür-i hümayûnlarda sultan ve babasının adı birlikte yer alırdı:

Naķş itdi sînesinde iki pâdişâh adın
Virse ‘aceb mi fetḥ ü zaferden ḥaber nişân
Necâtî (Tarlan, 1997: K. 21/16)

Mührün Basılması

Belgelerde mühürler önce is veya mürekkebe batırılır, sonra da kâğıda basılırdı. Bunun için genellikle siyah mürekkep kullanılırdı.⁵⁶ Şairlerin hayallerinde bu işlem ilginç yansımalar bulur. Nesîb, siyah mürekkebin mührün dokusuna işlememesi gibi hayatın kederlerinin de temiz kalpli insanlara tesir etmeyeceğini söyler:

Dil-i sâfi kuyûd-ı dehr ile endûḡîn olmaz
Midâd-ı tîre tagyîr-efgen-i tab‘-ı nigîn olmaz
Nesîb (Hidayetoğlu, 1996: G. 67/1)

Es‘ad ise hemen hemen aynı unsurlarla oluşan beytinde farklı bir sonuca varır. Şair, mührün mürekkebe batırıldığı zaman ismi ortaya çıkardığı gibi temiz kalpli insanların kederle olgunlaşmış meşhur olduğunu ifade eder:

Keder sâfi-dilâna Es‘adâ bâdî-i şöhretdir
Midâd âlûde olmasa nigîn tebyîn-i nâm olmaz
Şeyhülislâm Es‘ad (Doğan, 1997: G.78/9)

Şinâsî de bir diğer görüş açısıyla mührün yüzündeki siyahlığın mührü hiçbir faydasının olmadığı belliyken, insanın şöhret ümidiyle yüzünü karartmasına hayıflanır:

Ümîd-i nâmla sad-hayf rû-siyâh olur
Sevâd-ı fass-ı nigîn kesb-i nâmına değmez
Şinâsî (Harmancı, 1999: G. XLII/5)

Mühür basmak için kırmızı mürekkep de kullanılırdı.⁵⁷ Üsküplü İshâk, şairane bir hayalle aşk acısıyla ne hâle düştüğünü gören mührün kendisine acıyarak kan ağladığını söyler:

Derd ile bağrı delükdür gözi kan yaş ile pür
Bu benüm hâl-i perîşânuma ağlar hâtem
Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/35)

⁵⁵ Me‘âlî (Ambros, 1982: G. 60/2; G. 77/4); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/14, 15).

⁵⁶ Kâtibzâde Sâkib (Kırbıyık, 1999: G. 489/3); Muhammed Mekkî (Karapanlı, 2005: G. 50/4); Seyyid Câzim (Özbek, 2000: G. 268/1); Üsküdarlı Sırrî (Özyılmaz, 1995: G. 85/4).

⁵⁷ Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/20).

Mürekkep bulunmadığı zaman da kâğıt dille ıslatılarak mühür basılırdı. Bu ıslaklık ile mühürde daha önceki kullanımlardan kalan mürekkep kâğıda geçerdi.⁵⁸ Bazen mektuplarda süsleme amacıyla mühür iki ayrı yere basılırdı:

N'ola şîrîn dehenün zikrini tekrâr itsem

Yaraşur zînet için olsa mükerrer hâtem

Üsküplü İshak(Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/16)

Mührün diğer basım şekli de ısıtılarak eritilen mum üzerindedir. Türklerde resmî hüküm ve yazılara kırmızı mürekkepli “al tamga” denilen mühür vurulması âdettir. Bu âdet günümüzde de devam etmekte; koruma, kapatma ve iptal amacıyla mühürlemek için kırmızı mühür mumu kullanılmaktadır. (Taş-Bozkurt, 2006: 529-30) Klasik Türk şiirinde şairler mühürlerde balmumu kullanıldığına işaret ederler.⁵⁹ Bir şiirde de “kızıl mum” tabiriyle kırmızı mumdan söz edilir.⁶⁰ Şairler mühür ve mum ikilisini kullanarak ilginç hayaller kurarlar. Örneğin İshâk; kalbine aşk mührünün basılmasını istersen taş kalpli olma, mum gibi yumuşak ol tavsiyesinde bulunur:

Dilünde nakş ola dirsen nigîn-i hâtem-i ‘ışk

Bu yolda mûm olagör olma taş gibi muhkem

Ü. İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: Musammat 1/V- 6)

Mührün Parmakta Yüzük Olarak veya Kese İçinde Göğüste Taşınması

Mühür sahibi imza yerine kullandığı mührü daima yanında taşımak zorunda idi.⁶¹ Bu yüzden mühürlerin kolay taşınması için yüzük şeklinde yapılması âdettir.⁶² Şairler bu hususu yüzüğün halkasını hilale benzeterek verirler.⁶³ Bu yüzük serçe parmağa⁶⁴ veya orta parmağa⁶⁵ takılır ve adeta sevgilinin bembeyaz elini öper:

Ancak kemer kuçar yine ol ince belleri

Hâtem öper meger yine ol ağ elleri

Âhî (Kaçalın-Tanyeri, 2004: G. 138/1)

Mühürlerin göğüs cebinde taşınması da bir diğer âdettir.⁶⁶ Osmanlı sultanları zümrüt mührü parmakta, altın mührü ise göğüslerinde taşırlardı. (D’ohsson, [tarihsiz]: 95)⁶⁷ Bu durumda mühür

⁵⁸ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: G. 43/1); Emrî (Saraç, 2002: Mukattaat 89 /3; 322/2); Fasîhî (Gökalp, 2001: G. 48/1); Nâbî (Bilkan, 1997: G. 420/5; G. 496/6); Rezmî (Gürbüz, 2005: Tarih 51/2).

⁵⁹ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: K. 24/51); Âşık Çelebi (Kılıç, 2008: K. 11/41); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 2/21; K. 17/11; Kıta 88/2); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/25, 57); Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: G. 125/1); Kadî Burhaneddin (Ergin, 1980: G. 358/3); Prizrenli Şem’î (Karavelioğlu, 2005: G. 41/2); Zâtî (Tarlan, 1970: II, G. 506/2; G. 765/3).

⁶⁰ Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: G. 2/4).

⁶¹ Üsküdarlı Sırrî (Özyılmaz, 1995: G. 85/3).

⁶² Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: Mesnevî-Na’t 3/28).

⁶³ Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/24, 27, 28); Fasîhî (Gökalp, 2001: G. 318/3); Gelibolulu Sun’î (Yakar, 2002: G. 33/5; G. 47/1); Nesîmî (Ayan, 2002: G. 231/16); Nev’izâde ‘Atâyî (Karaköse, 1994: K. 21/75); Revânî (Avşar, 2000: K. 19/32, 33); Şeyhî (İsen-Kurnaz, 1990: K. 8/16); Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/45).

⁶⁴ Necâtî (Tarlan, 1997: K. 19/40); Rezmî (Gürbüz, 2005: Kıt’a 4/14; G. 315/1).

⁶⁵ Üsküplü İshâk (Çavuşoğlu-Tanyeri, 1989: K. 6/29).

⁶⁶ Âşık Çelebi (Kılıç, 2008 : K. 11/61); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 37/30; Tarih 5/3); Nâbî (Bilkan, 1997: K. 15/50); Nev’î (Tulum-Tanyeri, 1977: G. 147 /5).

ya bir keseye konur, ya mendile sarılır ya da iple bağlanırdı.⁶⁸ Şairler göğüs cebinde taşman mühür müskaya benzetirler.⁶⁹ Aşağıdaki beyitte; sultanın göğsündeki mühür onu talihin kem gözünden (nazardan) koruyan muskaya benzetilir:

Heykel-i zerrîn olup koynında ol mühür-i şerîf
Görmesün çeşm-i bed-i eflâkden hergiz ziyân
Azmiẓâde Hâletî, (Kaya, 2003: K. 37/30)

Hakkâkler

Mühür kazma işine *hakk*; bu işi yapana da *hakkâk*, *mühür kesen* gibi isimler verilirdi.⁷⁰ Osmanlı toplumunda hakkâklık itibarlı bir meslek ve sanat olarak kabul edilmiştir Zira bu mesleği icra edenler hem kabiliyetli ve sanatkâr hem de asla sahtekârlık yapmayan, güvenilir insanlardı. Ayrıca resmî veya özel bütün işlerde mühür kullanılması, mühürün sosyal hayattaki önemi, padişahların bu sanatı himaye etmeleri, hatta II. Mahmut gibi bazı sultanların bizzat mühür kazımaları mesleğin itibarını artırmıştır.

İçinde nakkaşlık ve hattatlık gibi sanatları da barındıran mühürçülüğün Osmanlılarda çok gelişmiş bir meslek olduğunu birçok kaynak da teyit eder. Bunlardan biri *Evliya Çelebi Seyahat-nâmesidir*. Evliya Çelebi 17. yüzyılda İstanbul'da 90 mühürçü dükkânı ve 225 mühür ustası olduğunu belirterek bu meslek esnafını üç gruba ayırır. Birincisi; akik, firuze ve yeşim taşı kazıyan “Esnâf-ı Hakkâkân”, ikincisi; gümüş kazıyan, vezir mühürlerini yapan “Esnâf-ı Mühür-kenân”, üçüncüsü; gümüş, sarı bakır, çelik üzerine çeşitli mühür ve tılsım kazıyan “Esnâf-ı Mühür-kenân-ı Sîm ve Heykelân”dır. Üçüncü sınıfı “başka esnaf” diyerek diğerlerinden ayıran Evliya Çelebi bunların akik taşı kazıyamadıklarını kaydeder. (Gökyay, 1995: I/274)

Mühre verilen önem sebebiyle eskiden mühür hakkettirmek için uğurlu zaman tayin edilir, bu uğurlu zamanda başlanmasına özen gösterilirdi. Bunun için münecimlere başvurulur, münecim başlama saatini dakikasıyla hesap eder ve bir pusulayla hakkâke bildirirdi. Uğurlu zaman dükkânların açılmadığı bir saate denk gelirse mühür yaptıracak kişi basılacak yazı veya damgayı itimat ettiği hakkâke verir, zamanında başlaması tembih edilirdi. Hatta mühür yaptıracak kişi zamanında başlanmasını bizzat sağlamak için hakkâki evine götürüp, o uğurlu saatte başlanmasını sağlardı.⁷¹

Hakkâklık büyük maharet, sabır ve dikkat gerektiren zor bir meslekti. Zira mühür, başparmağın tırnağı büyüklüğünde 1 santimetrekarelik küçük bir alandan ibaretti. Üzerindeki yazılar basılınca açıkça ve ancak okunabilecek büyüklükte tersten kazılır; bu küçük alana 3-4 satırda 8-10 kelimeye kadar çıkan yazılar estetik bir düzenle istif edilirdi. Hakkâkin; Arap harfleriyle yazı çeşitlerinden bir ya da birkaçında ustalık kazanması şarttı. Ayrıca estetik bütünlük için çiçek, dal, yaprak gibi motifler eklenirdi. Bu işlemlerin maden veya taş gibi sert bir zeminde yapılması işin zorluğunu daha da artırırdı. Milimetrenin onda biri kadar hatayı kabul etmeyen bu mesleği icra eden hakkâklerin işinin zorluğunu şair Sâmî, “ekmeğini taştan çıkarmak” deyiimiyle ifade eder:

⁶⁷ Âşık Çelebi (Kılıç, 2008: K. 11/61); Azmiẓâde Hâletî (Kaya, 2003: K. 37/30; Tarih 5/3); Nâbî (Bilkan, 1997: K. 15/50); Nev'î (Tulum-Tanyeri, 1977: G. 147 /5).

⁶⁸ Şinâsî (Harmancı, 1999: G. LXI/3); Vasfî (Çavuşoğlu, 1980: K. 4/25).

⁶⁹ Kâmî (Yıldırım, 1995: Tarih 19/4); Nâ'îlî-i Kadîm (İpekten, 1970: K. X/14).

⁷⁰ Antepî Aynî (Arslan, 2004: G. 187/3); Fasîhî (Gökalp, 2001: G. 297/5); Hâzık (Güfta, 1992: G. 54/3); Sırrî Rahîle Hanım (Berat Açıl, 2007: G. 12 /11).

⁷¹ Fasîhî (Gökalp, 2001: G. 306 /3); Nâmî (Yenikale, 2004: G. 60/4).

Turkish Studies

Tıfl-ı hakkâke didüm çekme fakır yayını var

Er olan etmeği taşdan çıkarur didi o yâr

Arpaemîni-zâde M. Sâmî (Kutlar, 2004: Matla 74)

Bu yüzden ancak sanatını icra edebilecek seviyeye gelen kalfaya mahlas verilir, yaptığı mühürlere adını kazınması kabul edilirdi. (Arısan-Günay, 1995: 1. Kitap/141) Mühür ustası, mühürün bir kenarına kolayca fark edilemeyecek kadar ince ve küçük bir yazıyla adını yazar, adeta gizlerdi. Bu gizlilik; mühürün fonksiyonuna uygun olarak sahibini ön plana çıkarmak yanında alçakgönüllülük ve mühür sahtekârlığına karşı bir önlem de olabilir. Bir rubaisiyle bu husustan hikemi bir sonuç çıkararak Nâbî, muhatabına; asma gibi her dala asılmamayı, tellâk gibi her gördüğüne sarılmamayı, mühürde gizlenen hakkâk adı gibi mühre eklenerek her taşa (taş kalpliye) takılmamayı öğütler:

Her şâha ta'alluk eyleme tâk gibi

Her gördüğüne sarılma dellâk gibi

Her seng-dile takılma mânend-i tufeyl

Mühr içre nühüfte nâme-i hakkâk gibi

Nâbî (Bilkan, 1997: Rûbai 208)

Mühre isim veya damgayı kazıma işlemi küçük darbelerle büyük bir dikkat ve sabırla yapılırdı. Şairler bu işlemde söz ederken⁷² de ilginç benzetmeler kullanırlar. Örneğin; dünyada insanın iyi bir şöhret kazanması zordur, mühür de üzerine isim yazılıp değer kazanana kadar sayısız darbe ile yaranır:

Sühûletle cihânda kimse hergiz nâm-dâr olmaz

Nigînin şerha şerha olmadıkça cismi nâm almaz

Hâzık (Güfta, 1992: G. 113/4)

Mühür hazırlanırken yapılması gereken bir diğer işlem de üzerinin tıraşlanarak zeminin pürüzsüz hâle getirilmesidir.⁷³ Mühür tamamlandıktan sonra hakkâk her mühürü *mecmû'a-i hakkâk* denilen bir deftere basarak kayıt tutardı.⁷⁴ Bu kayıtlar mühürün kaybolması durumunda yenilenmesi veya sahtekârlığın engellenmesi için bir önlemdi. (Kütükoğlu, 1994: 96-97) Şair Nevres-i Kadîm baştan ayağa yarayla dolu sinisini hakkâk mecmuasına benzeterek kaderinden yakınır:

Safha-i sîneme mecmû'a-i hakkâk gibi

Dâğ dâğ üstüne urmuşdı kazâ ser-tâ-pâ

Nevres-i Kadîm (Akkaya, 1994: Tarih 30/3)

⁷² Âşık Çelebi (Kılıç, 2008 : G. 50/2); Handî (Ömer Özkan, 2004: G. 47/4; Müseddes 6/1-3); Haşmet (Arslan-Aksoyak, 1994: G. 92/1); G. 159/2; Hâzık (Güfta, 1992: G. 70/5; G. 101/1); Üsküdarlı Sırrî (Özyılmaz, 1995: G. 85/2); Zâti (Tarlın, 1970: II, G. 561/7).

⁷³ Gelibolulu Sun'î (Yakar, 2002: G. 77/4).

⁷⁴ Şanizade Atâullah (Çipiloğlu, 2005: G. 24/3).

Mühürün İptali

Mühür sahibinin mevkiini belirten mühürler terfi veya azil gibi görev değişikliğinden sonra iptal edilirdi. Bu işlem mühürün üzerindeki ismin kazanmasıyla yapılırdı.⁷⁵

Dest-i hakkâk-ı kazâ bî-nâm u şân itdi beni

Hâtem-i engüş-i kâımından nigînîm gitdi âh

Antepli Aynî (Arslan, 2004: G. 194/8)

Mühür Sahtekârlığı

Mühür imza yerine geçtiği için belgelerde tahrifat yapmak veya sahte belge düzenlemek için sahte mühür kazanlar, bu yolla hırsızlık yapanlar olurdu.⁷⁶

Miyân-ı nâmverânda olur hicâba müşîr

Varak tahallülü mâ-beyn-i mühür ü imzâda

Nâbî (Bilkan, 1997: G. 702/6)

Mühürlerin İçinde Zehir Saklanması

Eskiden sultanlar mühür yüzüklerinin altında zehir saklar, esaret veya felaket anında bu zehirle intihar ederdi. (Onay, 1992: 433) Şairler farklı tasavvurlarla bu konuya değinirler;⁷⁷ örneğin sevgilinin acı sözleri mühür içinde gizlenen zehre benzetilir:

Hâtemde zehr ta‘biye olunduğu gibi

Muzmerdür ey perî dehenünde cevâb-ı telh

Emrî (Saraç, 2002: G. 66/2)

SONUÇ

Osmanlı toplumunun belleği olan klasik Türk şiirinde şairler günlük hayatta kullanılan her tür malzeme yanında; güç, saltanat ve itibarın sembolü olan mührü de yer verirler. Şiirde; mührün önemi, şekli, yapılışı ve kullanılan malzemelerin özellik ve fonksiyonları ilginç hayallerle ele alınır. Makalede klasik Türk şiirinden mührü dair örneklerle bu şairane söylemlerin arkasında yer alan ve birçoğu kaynaklarda belirtilmeyen özellikler tespit edilmiştir. Bunlar; mührün bir sembol olarak önemi, fonksiyonu, kullanım alanı, çeşitleri, şekli, yapımında kullanılan maden ve taşlar, mührün hazırlanması, taşınma tarzı, mühür sahtekârlığı ve mühür albümü (mecmû'a-i hakkâk) gibi hususlara da dairdir. Böylece Osmanlı Devleti'yle ilgili tarih, sanat tarihi, sosyoloji, giyim, yemek vs. hemen her konudaki araştırmalar için güvenilir bir kaynak olan klasik Türk şiirinin, mühür ve mühür sanatı açısından da değerli bir kaynak olduğu sonucu ortaya çıkmıştır.

⁷⁵ Antepli Aynî (Arslan, 2004: Tarih 62/5).

⁷⁶ Nâbî (Bilkan, 1997: G. 341/4); Yenişehirli Avnî (Özgül, 1990: 124).

⁷⁷ Arpaemîni-zâde Mustafa Sâmî (Kutlar, 2004: G. 88/8); Azmizâde Hâletî (Kaya, 2003: G.748/3; beyit 263); Bâkî (Küçük, 1994: K. 19/44); Gâlib (Kalkışım, 1994: G. 24/7); Necâtî (Tarlan, 1997: K. 19/17); Sâkîb Dede (Arı, 2003: Nazım 7/2).

KAYNAKÇA

- AÇIL, Berat (2007). Sırrî Rahîle Hanım Divanı, <http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>.
- AK, Coşkun (1987). *Muhibbî Dîvânı*, Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- AKDOĞAN, Yaşar (1979). *Ahmedî Dîvânı ve Dil Hususiyetleri: Gramer, Sentaks, Sözlük.*” Doktora Tezi, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- AKKAYA, Hüseyin (1994). *Nevres-i Kadîm Dîvânı*, <http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>.
- AKKAYA, Hüseyin (2010). “[Edebiyatta]Süleyman” *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 38, s. 60-62, İstanbul: TDV.
- AKYÜZ, Kenan vd. (1958). *Fuzûlî-Türkçe Dîvân*, Ankara: TTK.
- AMBROS, Edith (1982). *Candid Penstrokes: the Lyrics of Me’âlî an Ottoman Poet of the 16th century*, Berlin.
- ARI, Ahmet (2003). *Mevlevilikte Bir Hanedanlık Kurucusu Sâkîb Dede ve Dîvânı*, Ankara: Akçağ.
- ARISAN, Kazım- Duygu Arısan GÜNAY (1995). *ABDÜLAZİZ BEY, Osmanlı Âdet, Merasim ve Tabirleri, İnsanlar, İnanışlar, Eğlence, Dil, I-II*, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt.
- ARSLAN, Mehmet (2002). *Şeref Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi.
- ARSLAN, Mehmet (2003). *Leyla Hanım Divanı*, İstanbul: Kitabevi.
- ARSLAN, Mehmet (2004). *Antepli Aynî Divanı*, İstanbul: Kitabevi.
- ARSLAN, Mehmet (2007). *Mihrî Hâtun Divanı*, Ankara: Amasya Valiliği.
- ARSLAN, Mehmet-AKSOYAK, İ. Hakkı (1994). *Haşmet Külliyyâtı*, Sivas: Dilek Matbaacılık.
- AVŞAR, Ziya (2000). *Revânî Divanı, Tenkidli Metin*, Niğde: Altınsoy.
- AYDEMİR, Yaşar (2000). *Behiştî, Hayatı, Şahsiyeti, Eserleri ve Divanın Tenkidli Metni*, Ankara: MEB.
- AYPAY, A. İrfan (1998). *Lâle Devri Şairi İzzet Ali Paşa Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği, Divan-Tenkitli Metin, Nigâr-nâme-Tenkitli Metin*, İstanbul.
- BAYRAM, Yavuz (2009). Amasya’ya Vali Osmanlı’ya Padişah Bir Şair ADLÎ [Sultan İkinci Bayezid], Amasya: Amasya Valiliği.
- BİLKAN, Ali Fuat (1997). *Nâbî Dîvânı, I-II*, İstanbul: MEB.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1979). *Amrî Dîvânı Tenkidli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed (1980). *Vasfî, Dîvan -Tenkidli Basım*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ÇAVUŞOĞLU, Mehmed- M. Ali TANYERİ (1989). *Üsküplü İshâk Çelebi, Dîvân-Tenkidli Basım*, İstanbul: Mimar Sinan Üniversitesi.
- ÇİPİLOĞLU, Advıye Rabia (2005). *Şânîzâde Atâullah ve Divanı*, Yüksek Lisans Tezi: Boğaziçi Üniversitesi.
- D’OHSSON, Mouradgea (Tarihsiz). *18. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Âdetler*, (çev. Zerhan Yüksel), İstanbul: Tercüman 1001 Temel Eser.

- DOĞAN, Muhammed Nur (1997). *Şeyhülislâm Es'ad Efendi ve Divanının Tenkidli Metni*, İstanbul: MEB.
- ERDEM, Sadık (2005). *Neylî ve Dîvânı*, Ankara: AKM.
- ERDOĞAN, Mehtap (2007). *Fatîn Divanı*, İstanbul: Kitabevi.
- ERGİN, Muharrem (1980). *Kadı Burhaneddin Divanı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- ERSOYLU, İ. Halil (1989). *Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ı*, Ankara: TDK.
- ERÜNSAL, İsmail (1983). *The Life and Works of Tâcî-zâde Ca'fer Çelebi, with a Critical Edition of His Dîvân*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- GÖKALP, Halûk (2001). *Fasîhî Divanı: İnceleme-Metin*, Yüksek Lisans Tezi: Çukurova Üniversitesi.
- GÖKYAY, Orhan Şaik (1996). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi-Evliya Çelebi b. Derviş Mehmed Zillî- I. Kitap: İstanbul, Topkapı Sarayı Kütüphanesi Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini*, İstanbul: Yapı Kredi.
- GÜFTA, Hüseyin (1992). *Hâzık Mehmed Efendi'nin Hayatı, Edebî Şahsiyeti, Eserleri ve Divanı'nın Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi: Atatürk Üniversitesi.
- GÜRBÜZ, Mehmet (2005). *Rezmî Divanı (inceleme-metin)*, Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi.
- HARMANCI, Esat (1999). *Şinâsî Dîvânı*, Yüksek Lisans Tezi: Kocaeli Üniversitesi.
- HARMANCI, M. Esat (2007). *Süheylî Ahmed bin Hemdem Kethudâ, Dîvân*, Ankara: Akçağ.
- HİDAYETOĞLU, A. Selahaddin (1996). *Nesîb Dede, Hayatı, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni I-II*, Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi.
- İNCE, Adnan (1994). *Mîrzâ-zâde Mehmed Sâlim Dîvânı- Tenkitli Basım*, Ankara.
- İPEKTEN, Haluk (1990). *Nâilî Divanı*, Ankara: Akçağ.
- İSEN, Mustafa – Cemal KURNAZ (1990). *Şeyhî Divanı*, Ankara: Akçağ.
- KAÇALIN, Mustafa- Ali TANYERİ (2004). *Âhî Dîvânı*, www.kulturturizm.gov.tr, e-kitap.
- KADIOĞLU, İdris (2003). *Lebîb-i Âmidî: Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkidli Metni*, Doktora Tezi: Dicle Üniversitesi.
- KALKIŞIM, Muhsin (1994). *Şeyh Gâlib Dîvânı*, Ankara: Akçağ.
- KARAKÖSE, Saadet (1994). *Nev'î-zâde Atâyî Divanı, Kısmî Tahlîl-Metin*, Doktora Tezi: İnönü Üniversitesi.
- KARAKÖSE, Saadet (2001). *Saîd Giray Divanı*, Denizli.
- KARAPANLI, Gürcan (2005). *Şeyhülislam Muhammed Mekkî Divanı*, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi.
- KARAVELİOĞLU, Murat (2005). *On Altıncı Yüzyıl Şairlerinden Prizrenli Şem'î'nin Divanı'nın Edisyon Kritiği ve İncelenmesi*, Doktora Tezi: www.kulturturizm.gov.tr, e-kitap.
- KAYA, Bayram Ali (2003). *The Dîvân of Azmî-zâde Hâletî*, Harvard University.
- KILIÇ, Filiz (2008). *Âşık Çelebi Divanı*: (<http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>)

- KIRBIYIK, Mehmet (1999). *Kâtib-zâde Mustafa Sâkıb: Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânı'nın Tenkidli Metni*, Doktora Tezi: Selçuk Üniversitesi.
- KOÇ, Neslihan İlknur (2003). *XVII. yy. Divan Şairi Nehcî: Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni*. Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi.
- KUFACI, Osman (2005). *Adnî Dîvânı*, Yüksek Lisans Tezi: İstanbul Üniversitesi.
- KURNAZ, Cemal- Mustafa TATÇI (2001). *Ümmî Divan Şairleri ve Enverî Divanı*, Ankara: MEB.
- KUTLAR, Fatma Sabiha (2004). *Arpaeminî-zâde Mustafa Sâmi, Dîvân*, Ankara: Kalkan.
- KÜÇÜK, Sabahattin (1994). *Bâkî Dîvânı-Tenkitli Basım*, Ankara: TDK.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (1994). *Osmanlı Belgelerinin Dili (Diplomatik)*, İstanbul: Kubbealtı.
- KÜTÜKOĞLU, Mübahat (2006). "Osmanlı'da Mühür", *TDV İslam Ansiklopedisi* C. 31, s. 530-31, İstanbul: TDV.
- MENGİ, Mine (1995). *Mesîhî Dîvânı*, Ankara: AKM.
- MERMER, Ahmet (1991). *Mezâkî, Hayatı, Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*, Ankara: AKM.
- MERMER, Ahmet (2004). *Kütahyalı Rahîmî ve Dîvânı*, İstanbul: Sahhaflar Kitap Sarayı.
- ONAY, A. Talât (1992). *Eski Türk Edebiyatında Mazmunlar ve İzahı*, hzl. Cemâl Kurnaz, Ankara: TDV.
- ONUR, Naci (1996). *Harputlu Rahmî Divanı*, Ankara.
- ÖZBEK, Ahmet (2000). *Câzîm Divanı (Edisyon kritik-inceleme)*, Yüksek Lisans Tezi: Erciyes Üniversitesi. (<http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>)
- ÖZGÜL, M. Kayahan (1990). *Yenişehirli Avnî Hayatı ve Eserleri*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- ÖZKAN, Ömer (2004). *Eskizağralı Handî ve Divançesi*. (<http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>).
- ÖZYILMAZ, Halime (1995). *Üsküdarlı Sırrî, Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Divanının Tenkidli Metni*, Yüksek Lisans Tezi: Selçuk Üniversitesi.
- ÖZYILDIRIM, Ali Emre (1999). *Hamdullah Hamdî ve Divanı*, Ankara: Kültür Bakanlığı.
- PAKALIN, M. Zeki (1993). *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, I-II-III, İstanbul: MEB.
- SARAÇ, M. A. Yekta (2002). *Emrî Divanı*, İstanbul: Eren.
- SERTOĞLU, Midhat (1986). *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul: Enderun.
- TANIDIR, Gülcan (2003). *Dîvân-ı Vuslatî: İnceleme-Tenkitli Metin-İndeks*, Yüksek Lisans Tezi: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi.
- TARLAN, Ali Nihat (1945). *Hayâlî Bey Dîvânı*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- TARLAN, Ali Nihad (1970). *Zâtî Divanı*, C. II, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- TARLAN, Ali Nihat (1997). *Necati Beg Divanı*, İstanbul: MEB.
- TARLAN, Ali Nihat (2005). *Ahmet Paşa Divanı*, İstanbul: MEB.

-
- TAŞ, Hakan (2008). *Vusûlî Divanı [İnceleme-Metin-Çeviri-Açıklamalar-Dizin]*, Konya: Gençlik.
- TAŞ, N. Fahri- Nebi BOZKURT (2006). “Mühür”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, C. 31, İstanbul: TDV.
- TULUM, Mertol- M. Ali TANYERİ (1977). *Nev’î, Dîvan*, İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- ÜNAL, Hacer (2003). *XVIII. yy. Divan Şairi Hafîd: Hayatı, Eseri, Edebî Kişiliği ve Divanı’nın Tenkitli Metni*, Yüksek Lisans Tezi: Gazi Üniversitesi.
- YAKAR, Halil İbrahim (2002). *Gelibolulu Sun’î Dîvânı ve Tahlili*, Doktora Tezi: İstanbul Üniversitesi.
- YENİKALE, Ahmet (2004). *Ahmet Nâmî Divanı ve İncelenmesi*, (<http://groups.yahoo.com/group/metinbankasi>)
- YILDIRIM, Ali (1995). *Kâmî, Hayatı, Sanatı, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni*, Doktora Tezi: Fırat Üniversitesi.
- ZÜLFE, Ömer (1998). *NAŞİD [1749-1791] Divan: İnceleme Tenkitli Metin*, Yüksek Lisans Tezi: Marmara Üniversitesi.